

GLATZ FERENC

Történeti-politikai gondolkodás a felszabadulás után

Amikor ezt a kifejezést – „történeti-politikai” – használja a történész, vagy éppen különböző szövegösszefüggésekben olvassa, óhatatlanul a legeltérőbb magyarázatok és értelmezések támadnak benne. Joggal gondolhat mindenki Leopold von Ranke híres történetpolitikai folyóiratára, a *Historisch-politische Zeitschrift*-re az 1830-as évek Németországából, vagy jutnak eszébe – ugyanis a magyarországi történeti irodalmat ismerőknek – Szekfü Gyula kis kötetébe, a „Történetpolitikai tanulmányok”-ba egybegyűjtött írások, amelyekben a nagyhatású konzervatív történétíró az 1920-as évek elején aktuálisnak ítélt nemzeti és társadalmi kérdések történelmi magyarázatát kívánta adni. És mindenki, a fogalompár *értelmezésére* vállalkozva, joggal gondol arra, hogy amögött az a kézenfekvő és régóta mindenki előtt ismeretes felismerés húzódik meg, mely szerint a mindenkor jelen csak a történelemből érhető és értelmezhető, vagyis egyszerűen: minden történetiségében létezik. Ha azonban akár a fentebb említett műveket, vagy akár azoknak az írásoknak könyvtárakat megtöltő sorát elemezzük módszertanilag, amelyek a jelennek íródva és a jelen kor kérdésállításait történeti alapon kísérelik megmagyarázni, akkor még a fogalompár értelmezésében is rendkívül tarkaságot találunk. Nem szólva most arról, hogy mint történétírói-publicisztikai *műfajban* milyen, egymástól messze különböző variánsokat mutathatunk ki, ezen írásokban homlokegyenest eltérő felfogások mutatkoznak abból a szempontból is: szerzőik miként közelítenek az írás *jelenének* és a megjelenített kor *történelme közötti* kapcsolatteremtéshez.

A történeti gondolkodást kutató történész számára mindezeknek nyomon követésére és elemzésére a magyarországi politikai gondolkodás és a közgondolkodás történeti anyaga igen jó elemzési lehetőséget kínál. Ennek oka kétségtelenül az, hogy politikai gondolkodásunkban – mind az elmélet, mind a társadalmi méretű közgondolkodás szintjén – a *historizáló hagyomány rendkívül erős*.

A polgári korszak ideológiai intézményei

E hagyomány erősségét biztosította az az intézményes kapcsolat, amelyet a polgári magyar államrendszer kiépülésétől nyomon követhetünk történettudomány és kormányzati politika között.

A történettudományt az állami élet szervezeteinek sorában-elhelyezés igénye fogalmazódik meg már a magyar történettudomány egykori központi intézményének, a Történelmi Társulatnak a létrehozásakor. 1867 nyarán először Horváth Mihály a kiegyezé-

ses hangulatban a nemzeti történelem ápolásának szükségét, a dicsőséges múlt ébren tartását a tudomány eszközeivel tartja a Társulat elsődleges feladatának, s e nemzeti történelemfejlődéssel szerves összefüggésbe hozza a „felelős kormányok” eszméjét (tegyük mi hozzá: mint a kiegyezéskori nemzeti politika nagy alkotmányos eredményét). Hasonlóan állami-politikai célokat állít a Társulat működésének tengelyébe Mikó Imre, az első 67-es kormány minisztere, a Társulat elnöke, amikor az új szervezet egyik feladatát éppen abban látja, hogy segítsen azt a „nemzeti elfogultságot” elkerülni, amelyik nem engedi a magyarság tényleges helyét és súlyát a környező népek között láttatni, s amelyik következtében „egyoldalúságba esünk” jelenünkben. A társadalomtudományok esetében a szaktudomány intézményes elhelyezkedése természetesen bizonyos mértékig minősíti az állammechanizmus felépítésének egészét. A dualista Magyarország liberális államrendszere rendkívül sokféle közvetítő csatornát épített ki az állam jellegét meghatározó társadalmi rétegek társadalmi-politikai célrendszere és a szaktudomány között. Ha nem is központi, kormány szintű programok jegyében jönnek létre a történettudomány különböző kutatási irányainak keretét biztosító egyéb történettudományos szervezetek, folyóiratok, kiadványsorozatok, mégis szinte mindegyiken felfedezheti az ideologikus vonásokat a kor szellemi életének kutatója. Még a politikai vitáktól magukat legtávolabb meghúzni látszó forráskiadványok sem kivételek. A korszak legnagyobb szabású iratkiadás-sorozata, az Országgyűlési Emlékek végső fokon szerves része annak az ideológiai érvrendszernek, amely a kiegyezéses szisztémán belül Magyarország alkotmányos önállóságát hangoztatta. Ehhez szolgáltatott mintegy történeti igazolást az országgyűlések – mintegy az államiság megtestesítője – fontosságának hangsúlyozása a független magyar államiság mohácsi bukása utáni időkben is. De ugyanígy könnyű felfedezni az ideológiai elhelyezkedést a korszak másik reprezentatív és szaktudományos szinten igen sok eredményt hozó forráskiadvány-„sorozat”, a nagy arisztokrata családok okmánytárainak kiadása esetében is. Amellett, hogy a Zichy, Károlyi, Sztáray grófok és tovább sorolható arisztokrata családok történeti anyagának kiadása elősegítette a szakszerű forráskiadási normatívák kialakulását hazai történettudományunkban, a vállalkozások célja egyértelmű volt: a magyar történelem „nagy” történelmi családjainak mindenkori politikai szerepét, arra hivatottságát dokumentálni. Mint ahogy a Monarchia történetírásában egyedülálló vállalkozás, a Magyarország melléktartományainak okmánytár-sorozata, melynek keretén belül kiadták a magyar államhoz hű középkori nem-magyar származású főurak iratait (pl. Blagayak, Frangepánok), abból a nagyon is aktuális – és még előrelátónak is bizonyuló – politikai-ideológiai koncepcióból született a századfordulón, amely magyarok és nemzetiségek együttélésére kívánta fordítani a hazai politikai gondolkodás fegyelmét.

És a dualizmus korabeli Magyarországhoz hasonlóan jellemzi az államrendszert az a viszony, amely a szaktudomány és ideológiai célok között intézményesen kiépült az ellenforradalmi korszakban, a Monarchia szétesése után. A Történelmi Társulat annak köszönheti újbóli fellendülését, hogy abban a kormányzat legteoretikusabb egyénisége, gróf Klebelsberg Kunó felismeri a széles tömegekhez történeti-ideológiai érvrendszereket közvetítő intézményt. De hogy csak előbbi példatípusainknál maradjunk: nem véletlen, hogy a monarchiabeli Magyarország ideológiai problémáihoz kötődő fentebb említett kiadványsorozatok megszűnnek, és a minden addig és későbbit is felülmúló, impozáns Fontes-kötetek szervesen illeszkedtek az immárom központilag, centralizáltan programot adó kormányzati politikához. A bukott forradalmak után a konzervatív reform – a mind

a forradalmisággal, mind a feudális Magyarországgal szembe forduló konzervatív reform – eszméjét időtlenre merevítő történeti személyiség, Széchenyi művei képezik a forradalmak másnapján induló sorozat egyik „osztályát”; a másikat pedig a kormányzat- és igazgatástörténeti kötetek, dokumentálni akarván, hogyan fejlődött a Habsburg-birodalmon belül a 18. század végétől a modern kori magyar polgári államrendszer. (Csak zárójelben jegyezzük meg: az is természetesen jellemző, hogy e fogatásban polgári és a hivatalnok-középosztály politikai szerepét hangsúlyozni akaró program végül is a Habsburg-nádorok tevékenységét bemutató kötetek sorává „torzult”.) Természetesnek kell tartanunk, hogy a világháború utáni nagy nemzeti sokk, a történeti Magyarország szét- esése is megfogalmazódik a legszolidabb történetírói műfaj, a forráskiadvány programjában is. Egymás után látnak napvilágot a „tót”, a szerb, a horvát „kérdés” monumentális – 60–80 íves – iratkötetei. Mindegyik magyarság és nemzetiségek összeütközésének történeti okait tárgyalva, illetve az első nemzeti szintű összeütközés példáját, a reformkort, majd az 1848/49-es szabadságharc történetét. Bevallottan arra a kérdésre keresve a választ: miként magyarázható a nemzetiségek magyarság ellen fordulása a világháború idején, s mint vezethetett ez a történeti Magyarország széteséséhez.

A példákat szaporíthatnánk a két világháború közötti magyar tudományos-politikai élet történetéből: miként épülnek be a korszak legszínvonalasabb történetírói iskolái is (tanszékek, sorozatok, folyóiratok köré csoportosulva) a kultúrára is mind teljesebben kiterjedő állami-ideológiai programokba. Ahogy a közgondolkodás számára a tömeges rádiózás, majd az írni-olvasni tudás rohamos terjedése, a sajtó vidéket is átfogó tömegkommunikációs rendszere mindinkább képes volt „lebontani” a mindennapok szintjére a politikai érvrendszereket, a revíziós, a keresztény nemzeti, majd a háborús célokat, úgy szaktudomány és ideológia egymásba épülésének újabb intézményes keretét és egyben csatornáját alakította ki az egyébként nagyszerű szakmai teljesítménynek számító településtörténeti monográfiák sorozata, vagy más politikai ihletéssel a nyugati polgári demokráciák felé tájékozódó Nouvelle Revue de Hongrie folyóirat is.

A fentebb néhány példával vázolt fejlődési folyamat arról tanúskodik, hogy az államrendszer módosulását azonnal követi a szakma és ideológia kapcsolódását biztosító intézményes kapcsolat minőségi változása: a liberális államot a konzervatív diktatórikus uralmi szisztémával felváltó Horthy-rendszer gyorsan létrehozta a politikai funkciójában megerősödött történetírás tudományos szervezetrendszerében is a rendkívül „hatékony” centralizált formákat; ugyanakkor arról is tanúskodnak a fentebbiek, hogy ezen újabb intézményes formák hallatlan gyors tematikai változások véghezvitelére voltak képesek: a dualizmus kori közjogi vitákat, a nemesi társadalmi érdekek historizált képeit pillanatok alatt váltották az 1919 után aktuálissá váló, a területi revízióhoz igazítható nagyszabású szakmai programok; a dualizmus korában a középkori magyar nagyhatalom történetén iskolázott történetírókat hónapok alatt képes volt a forradalmak utáni időknél, a hanyatlás okát lázasan kereső korszak újkortörténeti problémáira irányítani. Kétségtelen: a polgári állammechanizmus képes volt a maga uralmi rendszerének megfelelően működtetni a szaktudomány és politikai ideológia legitimizációs kapcsolatrendszerét.

A politikai gondolkodás történeti töltése

De erős e historizáló hagyomány mélyebben, társadalmi fejlődésünkben rejtőző sajátosságaiból eredően is: azok a *nemzeti konfliktusok*, amelyekbe a magyarság újra és újra a szomszédos vagy vele egy államban élő népekkel került, szükségszerűen hívtak létre a *politikai gondolkodásban* egy történeti érvrendszert. Ez az érvrendszer – részben a nemzetiségekkel szemben, akik a hódoltság idején és a török utáni újraterelések során többségre jutottak az államon belül – az államalapító, a középkori erős államot kiépítő magyarság történeti érdemeire épült fel. És ugyanezekre az érvekre támaszkodhatott a politikai gondolkodás a Habsburg-, valamint a németellenes, illetve a rendi-függetlenségi harcok rajzánál is. *A történelmi és a mindenkori jelen-feladatokra mozgósítás közötti intézményesített korreláció a politikai ideológiában, az egész nemzettudat fejlődésében nyomon követhető.* A történelmi érdemek körüli viták a magyar és a szomszédos népek vezető rétegei között, valamint a Habsburg-birodalmon belüli centralizációs törekvésekkel szemben – a közgondolkodás egészének alapanyagává váltak.

A másik ok, amelyre politikai gondolkodásunk ezen erős, historizáló hagyománya visszavezethető, *gazdasági-társadalmi fejlődésünkben* rejlik. Mint ismeretes, a térség társadalmaira már a középkortól a megkésetttség volt jellemző. Ezzel függ össze, hogy amikor a polgári demokráciák szerves részeként Nyugat-Európában a polgári politikálás és a modern értelemben vett politikai ideológia (mint politikai eszmék koherens egysége) kialakult, a térség államaiban ez nem történt meg: a múlt századi polgári demokráciák fórumokat kapott nyílt politikai vitái leszorultak a történeti szimbólumok világába, a politikai vitairatokat itt elnyomták a történeti jog, „a ki volt előbb” irracionális érvelésű brosrúái. A demokrácia erői Kossuthot, 48-at mondtak, és közben koruk választójogi kérdéseire, társadalmi reformokra gondoltak. Jellemző talán, hogy az első marxista történeti mű, Szabó Ervin „48-as párharcok”-ja végül is annak köszönheti létrejöttét, hogy a szerző – a historizáló konzervatív ideológiájával szemben – maga is a történelem mezejére kényszerült politikai mondanivalójával.

A Horthy-korszak idején ezek a fejlődésbeli – mind a nemzeti, mind belső társadalmi-gazdasági helyzetünkben rejlő – sajátosságok még „markánsabbá” váltak. Hogy a Horthy-rendszer uralkodó körei a „trianoni jogtalanságot” bizonygató történelmi érveket rendkívüli hatékonysággal tudták a társadalom különböző rétegei számára elfogadhatóvá és a revízió számára használhatóvá tenni, annak bázisa kétségtelen az a valós sérelmi alapanyag volt, amely a történeti Magyarország széthullásával érte a társadalom különböző rétegeit. A közgondolkodás historizáló reflexeinek kiépítéséhez és abban a nemzeti problematika manipulált továbbélése – mint arra már a szakirodalom rámutatott – ez az időszak döntő mértékben járult hozzá. (Csak zárójelben jegyezzük meg: a környező kisantant országok természetesen éber szemmel figyelték a magyarországi revíziós propagandatörekvéseket. A nyílt revíziós propagandának ilyen értelemben mintegy pótlása is volt a történelemben rejtett, de politikailag bármikor aktivizálható szimbólumok rendszerének kialakítása és terjesztése.)

A progresszió belüli ideológiai törekvések és az ezek nyomán kialakuló propaganda sajátos módon szintén a történelemhez nyúlt. A historizáló gondolkodásmódot elvető szociáldemokrata párt is politikai ihletéssel fordult a szemináriumokon, munkásotthoni előadásokon a történelmi múlt felé. Az osztályellentétekre a maga reformista meggon-

dolásai alapján is eredményesen hívta fel a figyelmet. Kétségtelen, hogy a magyar szervezett munkásság köreiben és jelentős baloldali intellektuel csoportokban mindennek előtt ezek nyomán alakult ki bizonyos immunitás a hivatalos keresztény-nemzeti propagandatézisekkel, a hirdetett történeti érvrendszerekkel szemben.

Ezt a nemzeti történelmet, a rendszer hivatalos történeti gondolatrendszerének történeti-politikai hőseit, eszméit kívánták másfajta tartalommal megtölteni a harmincas évek második felének új hazai antifasiszta mozgalmi. A nemzeti összefogás, az érdek-egyesítés gondolatához kapcsolódó, ugyanakkor a fasiszta diktatúra fenyegetése ellen „mozgósítható” történeti személyiségeket (Kossuth, Petőfi) tűzték szimbólumként politikai zászlójukra. A nemzeti történeti szimbólumoknak a propagandában való ilyen átértékelése jelentős paraszti, polgári rétegeket választott el a hivatalos politikától, sarkallt a faszizmussal való szembenállásra, vagy legalábbis attól elkülönülésre, és sajátos ellentétet teremtett a hivatalos politikával szemben, amely egyedül önmagát állította be a nemzeti identitás képviselőjére hivatottnak. Ugyanakkor, gondolkodási módját tekintve, mindez beilleszkedett a hazai politikai gondolkodás historizáló hagyományrendszerébe. A politikai ütközések a történelem színterén zajlottak: vagy a történelem folyamán egymással szemben álló hősök, ellentétes folyamatok felidézésével, vagy ugyanazon történelmi hősök, korszakok eltérő értékelésével.

Külön monografikus feltárást érdemelne azután, hogy miként alakult ki a harmincas években, az emigrációba, illetve illegálisba szorult kommunisták ideológiájában és propagandájában (elsősorban Révai írásaiban) az a historizáló gondolkodásmód, amely a felszabadulás után a kommunista párt propagandatevékenységében oly nagy szerepet kapott. Az már az eddigi kutatásokból is világossá vált, hogy a fasizmus elleni népfront-politika igényéből helyesen kiinduló politikai propaganda a magyar történelem – már az imént is említett – függetlenségi hagyományrendszerét kívánta mozgósítani a németországi támogatással erősödő nemzetközi fasizmus ellen. Azt is tudjuk, hogy egyúttal a nemzeti történelem „birtokba vételének” igénye is vezette az ellenforradalom által nemzetietlennek kikiáltott pártot, amikor politikai propagandatevékenységének részeként különösen a nemzetté válás korának politikai-szellemi vezetőit, az átalakulás osztály-tartalmát az adott aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően újraértékelt.

De arról már keveset tudunk: a fasizmus leverése után miért öröklődött tovább e hagyomány a politizálásban, a politikai ideológiában. És többet kellene tudni arról is, hogyan vált alkotóelemévé a historizáló politikai gondolkodásmód a hidegháborús veszélyre a maga módján reagáló személyi kultusz ideológiai rendszerének (mindenekelőtt a külföldi betolakodók elleni hagyományos felforrósításával).

A párt ideológiai módszerének forrásvidékéről

Anélkül, hogy ezen előadás keretében megkezdett kutatásainkból adódó első következtetéseink részletezésére vállalkozhatnánk, két körülményre szeretném a figyelmet felhívni.

Az első annak megállapítása, amelyről a korszakban a történelemről folytatott publicisztikai viták áttekintése győz meg bennünket, hogy ugyanis: a hatalom megszerzésére rendkívül tudatosan törekvő kommunista párt vezetése legalább ilyen tudatossággal

törekedett egy *egységes ideológiai rendszert* kialakítani, amelyben a nemzeti történelem egészének átértékelése igen fontos helyet kapott. És az is kétségtelen, hogy a párt vezető ideológusai, mindenekelőtt Révai József, jól érzékelték a hazai politikai gondolkodás történeti töltését. Az már természetesen e máig élő politikai-ideológiai gyakorlattal nyomban szembehelyezhető kérdés – és megválaszolása a fentebbi tény okának felderítéséhez is segíthet –: vajon a párt vezetése taktikai megfontolásokból terelte a politikai vitákat gyakran a történelem mezejére, vagy pedig egyszerűen nem figyelt fel e historizáló politikai gondolkodási mód kötődésére az antidemokratikus politizálási gyakorlathoz?

A további kutatásoknak kell eldönteniök, hogy *a másik körülmény* – melyre itt röviden utalni szeretnénk – súlya nem meghatározóbb-e? És ez a körülmény a szovjetunióbeli emigráció politikai tapasztalata. Már az az igény, hogy a nemzeti történelmet a maga egészében és intézmények útján egységes politikai propagandarendszerbe kell illeszteni, visszavezethető az 1930-as évek szovjetunióbeli politikai gyakorlatára.

A történetírás történetében még kevésbé ismert az a folyamat, melynek során 1930-tól Joszif Viszarionovics Sztálin személyes indítására a Szovjetunióban az ideológiai élet intézményrendszerét centralizálták. Különösen ismeretlen ez a történettudomány területén. Jobban ismerjük azonban azokat a konkrét intézkedéseket, amelyek a SZKP KB 1932-ben hozott határozata nyomán születtek az irodalmi és művészeti élet átszervezéséről. A különböző és az 1920-as évek szellemi életének szingzardagságát is eredményező csoportosulásokat, szövetségeket feloszlatták, és egységes, az adott politikai irányvonalhoz igazított központi szervezetekbe kényszerítették. Eltekintve most attól – amit a kérdéssel foglalkozó szakirodalom joggal hangsúlyoz –, hogy az intézményes szétdarboltság és a különböző csoportok egymás elleni harca mennyi káros jelenséghez is vezethetett az 1920-as években, az 1930-as években bekövetkezett centralizáció a gyakorlatban a személyi kultusz központból irányító és a szellemi élet számára napi politikai normatívákat szabó intézményrendszerének szerves részévé vált. Irodalmi alkotások, filmek, szobrok, képek szárai születnek a problémátlan jövőbe tekintés, a mindent megoldó automatizmusokba vetett hit jegyében. Ez az intézményrendszer tette lehetővé azután, hogy a politikai sémákhoz nem igazíthatónak látszó művek szerzőit eltávolítsák a szellemi életből, mint ismeretes, gyakran fizikailag is megsemmisítsék azokat.

A történetírást is sújtotta ennek az ideológiai intézményrendszernek a kiépülése és szigorú következetességgel működtetése. Eredménye az volt, hogy az 1920-as évek törekvései a marxista szaktörténetírás alapjainak lerakására jórészt háttérbe szorultak, és a történetírásban, valamint a propagandairodalomban napi politikai igényekhez illeszthető történeti csomópontokra építették fel a történelmet, mindenekelőtt a nemzeti történelmet.

És ez, a *nemzeti történelem*, valamint a *napi politikai feladatok rossz értelemben vett szinkronba hozása, a jelen problémáit a történeti múlt mezejére vivő historizáló koncepciók* kiépítése volt az a *másik politikai* – immáron ideológiai munkára vonatkozó – *tapasztalat*, melyet a *KMP emigrációban élő vezetői mint szovjet példát, maguk előtt láthattak*.

Az 1920-as években a Szovjetunióban nem volt kötelező a nemzeti történelem tanítása. A szaktörténetírásban és a publicisztikában is legerősebbé az 1920-as évek végére Pokrovszkij iskolája vált. Pokrovszkij, akiről, nem véletlenül, a személyi kultusz vissza-szorítására irányuló törekvések közben viták folytak az 1960-as években a Szovjetunióban,

a történelemben a marxista társadalomfelfogás következetes érvényesítését az alapvető gazdasági-társadalmi tényezők egyedüli előterébe állításával kívánta biztosítani. Felfogása szerint a történetírás, amennyiben az marxista, nem foglalkozik a fejedelmek, hűbérurak személyével, szerepével, tematikájában ezek csak mint osztályuk képviselői kaphatnak helyet. Hogy e történetírói kör egyoldalúan értelmezte a marxista történetírás feladatait, az kétségtelen. S hogy rendkívül gyors eredményeik méltatása – különösen a parasztság-történeti kutatásokban, és ugyanakkor rendkívül korszerű iskolázottságuk, jártasságuk a nyugat-európai történetíró iskolák módszereiben, elméleti felkészültségük – mellett nem feledkezhetünk meg az osztályszempontok érvényesítésében merevségükről, az is bizonyos. De az a fordulat, amellyel Sztálin 1930-ban a nagy váltást a történetiszemlélet terén végrehajtatta a nemzeti történelem irányába, korántsem a marxista szaktudomány vagy a marxista történelemiszemlélet valamiféle árnyaltabb kidolgozásának igényével történt, hanem azzal a szándékkal, hogy az orosz nemzeti történelem nagyjaihoz fűződő nemzeti érzelmeket immár a történetírás és a propaganda-publicisztikai fórumok segítségével a napi politikai célokhoz igazítsák. 1931-ben bevezetik a nemzeti történelem oktatását az iskolákban, ami még önmagában pozitív lépés a marxista történetiszemlélet korproblémákhoz igazításának szemszögéből, de ha szemügyre vesszük, hogy a történelem ilyen nemzeti átértelmezése a valóságban mit jelentett, akkor világossá válik a hazaszeretet és a nemzeti érzésnek – a munkásmozgalom hagyományaitól idegen – manipulatív felhasználása. Nemcsak azt jelentette ez, hogy a városalapító Dolgorukij herceg szobrot kap az ulica Gorkaván, nemcsak azt, hogy a honvédő orosz hagyományok fejedelmehősei és az orosz nép honvédő harcai festményeken, brosúrákban, filmekben idéződnek fel, hanem mindennek eredményeként, mintegy Sztálin vezetési módszereinek historizálásaként formálódik ki Rettegett Ivánnak az erős orosz állam kiépítése érdekében a belső árulókkal heroikus küzdelmet folytató alakja (mint ismeretes, Eizenstejn híres Rettegett Iván-filmjének koncepcionális megformálásában maga Sztálin is részt vett), majd ennek a szemléleti átértékelésnek eredménye lesz immáron a 40-es években a külső betolakodók ellen a hazát védő Usakov tengernagy, Nyevszkij fejedelem történeti kultusza. A háború kényszerhelyzete azután ezt a megközelítést tovább erősítette, s a központi ideológiai apparátus adminisztratív eszközökkel érvényre is juttatta.

A nemzeti történelem ilyen historizáló politikai mozgató szerepe a 30-as évektől az ideológiai gyakorlat természetes részének, mintegy a politizálás természetes keretének tűnt. Az itt és ekkor szerzett politikai tapasztalat, amelyet a MKP propagandamunkájában 1945, majd 1948 után egészében vezető szerepet kapott moszkvai emigránsok a Szovjetunióból magukkal hozhattak, majd rendkívül erősen éreztethette hatását a párt magyarországi ideológiai munkájában is, a történelemmel való politizálás gyakorlatában.

Megjegyzések a történeti megismerés természetéről

Annak megállapítása után, hogy a felszabadulást követően a politikai gondolkodásban a historizáló hagyományok tovább éltek, s hogy a kommunista mozgalomban bizonyos belső fejlődésbeli torzulások hatására e hagyományok felerősödtek, s hogy ennek hatását máig érzékelhetjük, fel kell tennünk a kérdést: vajon mennyire ismerjük a történeti-politikai gondolkodás, a jelen és múlt közötti kapcsolatleremtés ezen állandó

közlekedőedény-rendszerű kapcsolat természetét társadalmi méretekben? A történelmi témájú folyóirat- és újságcikkek, filmek, irodalmi művek, broszúrák önmagukban csak a politika szándékára források, csak azt mutatják, hogy a politika a történelemmel a jelenre akar mozgósítani, vagy legalábbis a jelenre kíván aktuális tanulságokat sugallni. *De vajon mozgó-e a társadalmi méretű közgondolkodás mindezek hatására? S ha igen, milyen mechanizmusok működnek abban?* (Kutatásaink a korábban érintett kérdésben is még csak a kezdeteken, az intézmény, problémátörténeti feltáráson jutottak túl, e politikai-ideológiai gyakorlat társadalmi hatására vonatkozóan pedig már a forrásoknál is nehézségeink vannak. Jobbára utólag készített reprezentatív felmérésekre, a korabeli tömegkommunikációs fórumok tömeghatásának utólagos becsléseire, bizonyos tudápszichológiai hipotézisekre támaszkodhatunk.)

Mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy *egységes* közgondolkodásról általában nem, de különösen a társadalmi ismeretek tekintetében nem beszélhetünk. Nem beszélhetünk már csak a szociális különbségek miatt sem. A felszabadult Magyarországon pedig – noha egyes osztályok, rétegek történelmi méretekben rendkívül gyorsan tűntek el a társadalmi életből – e szociális különbségek, különösen ami a kulturáltság szociális tagolását illeti, közismerten sokáig megmaradtak, illetve fennállnak a mába húzódoán. Ezek a *szociális és műveltségbeli különbségek* egyszerűen *kizárják annak a lehetőségét*, hogy például egy bármilyen egyértelműen elkészített filmalkotás, regény, nem is szólva publicisztikai írásról, *ugyanazokat a történeti-társadalmi következtetéseket váltsa ki*.

Talán még azt a hipotézist is megkockáztathatnánk: az, hogy a történeti szimboliztika és a jelen törekvések között létrejön-e a korábban említett korreláció, részben a *társadalmi (és a történeti) gondolkodás színvonalának és ismeretanyagának* kérdése is. Az ismeretanyag hiánya, rendszertelensége, bizonyos értelemben ab ovo csökkentheti is a historizáló történelmi szimbólumrendszerekre építő politikai ideológia hatását. Csak elszórt vizsgálataink vannak erre vonatkozóan, de ezek alapján is bizonyos, hogy például a honvédő és függetlenségi hagyományaink aktuálpolitikai mozgósítása révén keletkezett filmjeink, regényeink a kortárs néző vagy olvasó számára gyakran valóban nem voltak többek, mint egyszerűen megfilmesített vagy regénybe öntött történelmi tablók. Szinteket megállapítani valószínűleg rendkívül nehéz volna; az azonban bizonyosra vehető, hogy a társadalmi ismeretek alsó szintjén a történeti kép és a jelen problémái közötti összefüggések közül csak a legtriviálisabbak válnak érthetővé.

A társadalmi méretű politikai gondolkodásban éppen ebből adódóan is sokféle és egyénített történelem- (és általában társadalom)-interpretáció lehetséges. Amíg a természettudományi ismeretek terjesztése bizonyos mértékig egyértelmű következtetéshez vezethet, addig azt, hogy bizonyos történelmi ismeretanyagból ki milyen következtetést von le, illetve az ismereteket hogyan építi egymásra, rendkívül nehéz mérni. Még a rendszerbe – azaz következtetésrendszerbe – foglalt ismeretanyagok tudápszichológiai vizsgálata is azt mutatja, hogy igen nehéz akár társadalmilag indentifikálható típusokat megkülönböztetni e tekintetben. Mi lehet ennek az oka?

Mindenekelőtt az, hogy a közgondolkodás ugyanúgy végigjár egy adott logikai utat, mint a tudományos. Ugyanúgy épül bizonyos adatbázisra, és jut el általánosításokhoz a csoportosítás, verifikáció útján, mint a történettudományosan képzett gondolkodás. Csak-hogy már a megismerés első fázisában, az ismeretszerzésben, megmutatkoznak a lényegi különbségek. A tudományos gondolkodás már kiindulásában törekszik a következtetéshez

szükséges forrás-, illetve érvanyag összegyűjtésére. A mindennapi gondolkodás szintjén a történeti ismeretek szerzése teljesen esetleges: az oktatáson kívül véletlenül, időben egymástól távolosan kap *részinformációkat*. Az esetlegesség mellett ennek az ismeretszerzésnek bizonyos megélt koron túl a tapasztalat lesz az elsőrendű forrása, amely ismeretszerzés nemcsak hogy rendszertelen, kontroll nélküli valami, hanem rendkívül esetleges abban az értelemben is, hogy az átélő mindig egy bizonyos részét éli meg az eseményeknek, adott időbeli nézetein át értékeli és raktározza az élményanyagot; ami azután később, már egészen más érettség szintjén néha teljesen deformálódott kövületként kerül elő.

A történelemtől való köznapi gondolkodás leírása és így a történeti képek szándékolt politikai hatásának lemérése, megragadása számunkra mégis azért a legnehezebb, mert a *rendszerezés, a verifikálás az egyéniségtől függően megy végbe*. Az egyéniségtől függően borulnak fel azok a rendszerabroncsok, amelyeket a valamikori képzés kovácsolt az ismeretek köré. S ugyanakkor különböző szinten maradt meg a történeti jelenségeket időben, térben helyrerakó, csoportosító képesség. De tudjuk: a leghatékonyabb iskolai oktatás sem lenne képes olyan értelemben történeti gondolkodásra nevelni, hogy mielőtt a köznapi szinten megszületik egy ítélet a történelemtől, előtte az önálló gondolkodó számba vegye, vajon a rendelkezésre álló ismeretek elegendőek-e a következtetések levonására. Éppen ezért is erős az ítéletalkotás emocionális befolyásoltsága a közgondolkodásban. Történeti hősokeket nemegyszer külső megjelenés (gyakran filmben látott színész alakítása) alapján, véletlenül, többedik forrásból hallott információ alapján véd vagy ítélt el a lépcsőházi beszélgetés résztvevője, és információfoszlányai alapján egészen egyéni következtetésre jut. Hogy korszakunk és tematikánk körében maradjunk: éppen az ötvenes évek történelme bizonyítja a korábban már említett függetlenségi hagyományaink folytonos idézése, politikai szloganként használata széles tömegekben mennyire éppen egy nem szándékolt irányú ún. függetlenségi jelenre mozgósítást eredményezett, mint azt Molnár Erik kimutatta. És ha már a közgondolkodásban a történeti-politikai párhuzamok mozgósulásáról, a társadalom történelemre érzékenységről beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy igen különböző erősségű lehet ez az érzékenység a jelen-situációtól függően. Nem szorul részletezésre, hogy vannak olyan helyzetek, amikor a társadalom bizonyos rétegei annyira terhesek az adott jelen-problémákkal, hogy a legkisebb „belehallás” lehetőségére is felfigyelnek, s a történeti korok, beállítások, hősokek egyik pillanatról a másikra a jelen-mondanivaló hirdetőivé válnak.

Egészen bizonyosra vehető, hogy e situációkban – a közgondolkodás szociális és kulturális differenciáltsága, a köznapi gondolkodás rendkívül egyénítő sajátossága ellenére is – a legelső műveltségi szinten is összefüggés teremtődik. Először: *a jelen problémái és nyilvánvaló előtörténetük*; másodsor: *a párhuzamba állítható jelen és múltbeli situációk között*; harmadszor: összefüggés teremtődik *a történelmi hősokek, társadalmi csoportok és a jelenbeli magatartás-viselkedésformák között*.

Pártok politikája és a historizálás

1. Az *első* esetben a már korábban is említett, jól ismert összefüggésről van szó. A jelen társadalmi törekvések is tudják, hogy milyen történelmi előzményekhez kötődnek. A jelen és múlt egymásba fonódásának eme általános törvényszerűségének felismeréséről és érvényesüléséről szinte minden modern politikai irányzat programszerűen kíván gondoskodni. A korszakunknál maradványként ez a természetesnek tekinthető történelmi hagyományanyag-mozgósítás a felszabadulás utáni politikai irányzatok mindegyikénél megtalálható. Ahogy a maroknyi polgári radikális az újraindított Huszadik Század hasábjain a hazai polgárság százados fejlődéséhez, illetve ennek elmaradásához kívánja kötni jelenbeli programját, s keresi még hivatalos programjában is a polgárosulás előharcosait, úgy a parasztpárt is visszakeresi a maga paraszti osztályharcos törekvéseinek történelmi előzményeit, és a szociáldemokrata párt is újra- és újra a forradalmi mozgalmak elemzésével, mindenekelőtt a munkásmozgalom huszadik századi konfliktusainak újraelemzésével keresi jelenébe nyúló történetének újragondolását. A részletes kifejtés lehetősége és igénye nélkül szeretnénk csak utalni arra, hogy e szempontból különösen tanulságos a két marxista munkáspárt teljesen eltérő múlthoz nyúlása. Kissé leegyszerűsítve úgy tűnik: a szociáldemokrata párt ideológusai nyíltan jelenükre keresve válaszokat a jelen *szerves előtörténetét* vizsgálják, és szinte sohasem esnek a hagyományos historizálás csapdájába. Szemben a kommunistákkal. A szociáldemokraták történelemhez közelítése azonban – nem függetlenül megközelítésük bevallott és racionális céljától – tematikailag jóval szűkebb, mint a kommunistáké. Míg az előbbiek a mozgalom, a mozgalom össztársadalmi, rendszerbeli elhelyezkedésének, az 1918–19-es forradalom tanulságainak feldolgozására koncentrálnak elsősorban, az utóbbiak a magyar nemzeti történelem egészéhez – az őstörténelemtől a jelenkorig – fordulnak. (Hogy azután milyen célrendszerrel, arról korábban már szóltunk.) Jellemzi e pártok ideológiáját is, hogy míg a szociáldemokraták saját mozgalmuk történetét ápolják elsősorban tudatosan, addig a kommunista párt vezetése – megterhelve a frakcióharcok, a 19-esek kiszorításának friss emlékével –, a nemzeti történelem mellett feltűnően keveset foglalkozik a kommunista mozgalom történetével . . .

2. Másodszor. Az irracionális historizálás alaptípusa a *helyzetpárhuzam*, amikor az idézett múlt és a jelen probléma között szerves kapcsolat nincs, csupán egyféle hasonlóság teremthető a történelemből példaként idézett konfliktusok, megoldások és a jelenhelyzet között. Ilyenek voltak mindenekelőtt a honvédő hagyományok gondolat-párhuzamteremtései: a bizonyíthatóan a Nyugat- és jugoszlávellenes propagandához kapcsolódó honvédő kuruc és részben Hunyadi kultusza (kiegészítve osztályszempontokkal, a honvédő paraszt mitizálásával), de ilyen volt az áruló-mítosz is, melynek felforrósítása a koalíciós években pontosan datálható a belső politikai küzdelmekben egy-egy belső „árulás” leleplezéséhez, majd egyértelmű és szoros összefüggésbe hozható az állandóan belső ellenségeket kereső napi politikával. Azt gondolom, nem kell részletezni, hogy a centralizált hatalmat teremtő Szent István és a felszabadulás utáni új honalapításnak egymáshoz szervesen semmi kapcsolódása nincs, mint ahogy Kossuth harcának a belső árulók ellen is kevés köze volt valójában történelmileg a valós vagy kikeresett ellenségeink elleni harcunkhoz.

3. Harmadszor. Az irracionális historizálás legáttételesebb érvényesülése a történelmi *magatartás- és viselkedésformák* jelenre mozgósító voltának használata. Korábban azt mondtuk, hogy a történelmi párhuzamok jelenre irányuló célzásai azért maradnak hatástalanok, mert a köznapi gondolkodás szintjén esetleg nem fedezik fel annak politikai jelentéshordozását, a történelmi helyzetidézésben csak történelmet látnak. Ha a helyzet-párhuzam jelen-szándékú idézését, vagy az előtörténet aktuális mondanivalóját nem is érti esetleg az olvasó vagy a néző, nem marad ki annak a mentalitásnak hatása alól, amelyet történelmi hősök, szereplők révén közvetít számára az író, a rendező. És vizsgált periódusunkban a tömeges mozizás, rádiózás, az olcsó történelmi regények korában ennek a „harmadszándékú” historizálásnak felmérhetetlen befolyása volt. Különösen a színpadi és filmalkotások hatása széles körű. Ki tudná ma már pontosan felbecsülni, hogy például a szépen fésült, délceg, mindig győztes kurucok, és az emberileg egyénileg is mindig anti-patikus, gyáva labancok leegyszerűsített, operettesített felvonultatása, de ugyanígy a 48–49-es szabadságharc lovát ugrató nyalka katona-költő Petőfi, az idegen hatalom elleni folytonos győzelmeikkel társadalmi méretekben milyen szélességgel közvetítették és sugallták azt az optimista (mondhatnánk: hurrá-optimista) magatartásformát, melyet a létrehozó kor ideológiájának irányítói akartak sugallni jelenükre vonatkozóan? De hány és hány történelmi részkoncepció fogant a historizálás e különböző válfajait gazdagon használó politikai gyakorlat hatására? Tegyük hozzá: gyakran a megfogalmazó szerzők őszinte átélésével és mentesen a tudatos ferdtítés vagy torzítás szándékától.

Ahogy halad előre a kutatás a felszabadulás utáni történetírásunkról és a történelmi gondolkodásról, mint a politikai gondolkodás részéről, egyre-másra esik fény a feltárás során – igaz, vagy hamis – történelmi koncepcióink eme funkciójára: S e koncepciók – az önmagukban is helyes szakmai nézetek mellett, melyek immár e volt politikai funkciójuktól elválasztva is felülmaradnak a rostán –, egyszerűen a politikai harcok részeinek, mint az összecsapó politikai álláspontok történelmi burkának bizonyulnak.

És amikor e folyamatosan előrehaladó, feltáró munkáról szólunk, amikor annak szorgos folytatását oly fontosnak tartjuk, nemcsak az vezet bennünket, hogy önmagukban szakmai álláspontjainkat, a történelmi koncepcióalkotási tevékenységünket az eddigieknél is tudatosan helyezzük el történettudományunk fejlődésében. De van ennek egy jelenünket, politikálásunkat, jelenszemléletünket is erősen érintő szándéka; az, hogy e munkálat valami módon segítheti azokat az ideológiai törekvéseket, melyeknek célja politikai gondolkodásunk még ma sem teljesen meghaladott rossz hagyományainak felszámolása. És ezzel a „történelmi” és a „politikai” mozzanat együttmozgásában egy egészséges, torzításmentes gyakorlat végleges kialakítása.

Ф. Глац

Ответ 1 историко-политической мысли
в Венгрии после освобождения Венгрии от фашистского ига

(Резюме)

Автор статьи следит за историческим содержанием венгерской политической мысли в XIX—XX вв. Он доказывает: какая постоянная институциональная связь имела между специальной наукой и правительственной политикой с 1867 г. до 1945 г., идеологический аппарат буржуазной государственной системы со своей точки зрения действовал эффективно. Он сумел обеспечить, чтобы актуальные цели государства получили подходящее историческое подтверждение в расширенных научных программах (институты, журналы, серии). Политическая мысль в новой и новейшей истории Венгрии является сильно историко-центральной. Это связывается частью с дефектами в национальном вопросе, частью с осуществлением демократических традиций политической мысли в результате антидемократической социальной структуры. Конфликты, снова и снова неразрешённые между венграми и национальностями и между венгерским государством и Габсбургской монархией имели результатом, что господство венгров внутри государства было обосновано в первую очередь на исторические права. Историзирующую характеристику политической мысли укреплялось отсутствием в венгерском обществе демократических форумов, политические конфликты происходили в какой-нибудь системе исторических символов. Прогрессивные элементы пользовались тоже этими же идеологическими методами: или разговоры об истории революции и освободительной борьбы 1848/1849 гг., о борьбе за независимость Венгрии в XVI—XVII вв., но с этими хотелось в своей современности мобилизовать против немецкого фашизма и режима Хорти.

Политическая идеология Коммунистической Партии в области истории после освобождения Венгрии не может быть понята без изучения исторической науки и духовной жизни Советского Союза в 1930-ых годах. Переворот, который в начале 1930-ых годов произошёл в советской идеологической жизни относительно историзма-национальной истории, проагандистской деятельности, служил моделью для венгерской эмиграции, живущей в Москве. По сути дела эти же методы были использованы и в Венгрии после 1945 г. Это своеобразно усилило постоянные традиции, направленные на историзм венгерской политической мысли, унаследованные от буржуазной эпохи.

Автор статьи набрасывает три основных видоизменения историко-политической мысли: 1. Когда политические движения анализируют свою *предысторию* или же обстоятельства образования системы своих целей; 2. Когда создают и иррационально *позиционные параллели* между далёким прошлым и своей ситуацией (борьба против захватчиков в 1849 г. и 1949 г.; борьба против внутренних предателей в 1849 г. и в 1948 г. и т.д.). 3. Когда опять же по иррациональному образу — исторический пример относительно современности стремится внушать *формы поведения и отношения* (постоянное подчёркивание доблестных этапов борьбы за свободу в Венгрии и их оптимистическое влияние на сегодняшнее время и т.д.). Не можем — по мнению автора — до тех пор искоренить эти консервативные традиции венгерской политической мысли, пока не обнаруживано критическим образом их происхождение.

F. Glatz

Historico-political Thought after the Liberation

(Resume)

The study follows up the historical trend of the Hungarian political thought in the 19th – 20th century. It shows the standard institutional connection between the specialized branch of science and the governmental policy from 1867 to 1945. The ideological apparatus of the bourgeois state worked very efficiently from its own point of view. It could provide the necessary historical support in the extensive scientific programmes to the actual aims of the state. In the modern and contemporary Hungarian history the political public thinking is very historical centric. This is connected partly with the troubles of national problem, partly with the lacks of democratic traditions of political thinking implied from the antidemocratic social structure. The conflicts between "Magyars" and nationalities, between the Hungarian state and the Hapsburg empire remained unsolved resulting that the dominance of "Magyars" within the state was based on historical rights. The lacks of democratic forums in the national society strengthened the historicising character of the political thinking because political clashes passed off within the frameworks of a historical symbol-structure. The progressive forces used the same methods: They spoke about the history of 1848–49, about the liberation struggles of the 16th–17th century, but they wanted to mobilise their present against the German fascism and the Horthy regime.

After the liberation the historicising political ideology of the communist party cannot be understood without dealing with the historical science and the intellectual life of the USSR in the 1930s. The turn taking place in the early 30s in the soviet ideological life became a model, an example in historicitynational history-propaganda for the Hungarian emigration in Moscow. They used the same methods in broad lines after 1945. This enforced specially the historical tradition inherited from the capitalist era of the Hungarian political thought.

The study outlines the following three main types of historico-political thought: 1. When political movements analyze their *pre-history* and the circumstances of the formation of the purposes. 2. When they draw even irrationally a *comparison* between the past and their own situation (fight against the intruders in 1848 and in 1949; fight against internal betrayers in 1849 and in 1948 etc.); 3. When – on the same irrational way – the historical example concerning the present suggests *form of behaviour and attitude* citation of the glorious epochs of the fights showing their optimistic reflection to the present etc.). We cannot eliminate these conservative traditions of our actual political thought until their origin, their genesis will not have been revealed critically.